

چەمكى (ئەقلى) لە تېروانىنى سەلەفیدا

خەسرەو مەحمود

توئزەر لە بەشى توئزىنەوہى ناوہندى رۆشنگەرىيى چاودىر

پوخته

له‌م توئینه‌وه‌یه‌دا هه‌ول دراوه‌رۆل و چالاکیه جیاوازه‌کانی ئەقل له شه‌پۆله فیکریه ئیسلامیه جیاوازه‌کاندا له‌به‌رامبه‌ر نه‌قل (ده‌ق) دا به‌کورتی بخه‌رتنه‌ روو. لێره‌دا ئەو راستیه‌ بابه‌تیه‌ سه‌لمێناوه‌ که‌ گوزارشت له‌ بوونی ئاستی جیاوازی کارکردی چالاکیه‌ ئەقلیه‌کان ده‌کات له‌ خوێندنه‌وه‌ و ته‌ئویلکردنی ده‌قه‌کاندا.

له‌م نێونه‌ده‌دا ئەو راستیه‌ش خراوه‌ته‌ روو که‌ هه‌رکاتیک بخوازیته‌ ده‌ق چالاک بیته‌، و بیته‌ هۆکاری راسته‌قینه‌ی گۆرانکاری و پیشکه‌وتن، و به‌رهه‌مه‌په‌ره‌ی جیاوازی بیته‌، ده‌بیته‌ له‌به‌رامبه‌ر ئەقل و چالاکیه‌کانیدا ئازاد بیته‌. که‌واته‌ هه‌تا هه‌ولێ دروستکردنی قه‌لای قامیتر و شو‌رای زیاتر به‌ده‌وری ده‌قدا بدریته‌، گوايه‌ له‌پێناو پاراستن و هه‌شتنه‌وه‌یدا به‌ده‌ستلێنه‌دراوی، له‌به‌رامبه‌ر واقع و ئەگه‌ر و گۆرانکاری و په‌ره‌سه‌ندنه‌کانیدا لاوتر ده‌بیته‌، زیاتریش ده‌بیته‌ هۆی له‌ده‌ستدانی کاریگه‌ری به‌رچاو.

ئهمه‌ش به‌شیوه‌یه‌کی سروشتی حه‌قیقه‌تی هه‌لومه‌رجی ئیستای له‌باربردنی تواناکای ئەقل، و پاسیقبوونی چالاکیه‌ زانستی و مه‌عریفیه‌کان له‌به‌رامبه‌ر ده‌قدا ده‌سه‌لمێنیت. له‌و پوانگه‌یه‌وه‌ که‌ له‌م‌پۆی جیهانی ئیسلامیدا نه‌ک ده‌ق له‌ خوێندنه‌وه‌ و پاره‌ دورخراوه‌ته‌وه‌، به‌لکو هه‌ول‌دراوه‌ زۆریک له‌و خوێندنه‌وه‌ کۆناشه‌ که‌ بۆی ئەنجام‌دراون، بینه‌وه‌ به‌ ده‌ق، واته‌ به‌ئاراسته‌ی ده‌قی پیرۆز و نه‌گۆردا وه‌رچه‌رخێنێن! واته‌ ده‌کریت بگوتریت ئەوه‌نده‌ ده‌قی لاه‌وه‌کی به‌ده‌وری ده‌قه‌ بانه‌رته‌یه‌که‌دا جیگیرکراون، به‌چه‌شنیک که‌ لابردنی له‌م‌پۆدا وه‌ک ئەسته‌می لێهاتوه‌وه‌، له‌پاراستیدا هه‌ر ئەم ده‌قه‌ لاه‌وه‌کیانه‌شن به‌هێز و قایمه‌کانی ده‌وری ده‌قه‌ بانه‌رته‌یه‌که‌ که‌ قورئانه‌.

پیشه کی

هه لوهسته کردن له سه ر تیروانی تاییه تی سه له فیه کان سه بارهت به ئاین، که له مامه له کردنی ده قه رایانه و روکه شگه رایانه دا په نهانه، بهر له هه رشتیک هه لوهسته کردنه له سه ر غیابی ئه قل و نااماده گی ته فسیر و راقه بو ده قه کان به گشتی. واته ئه وهی وایکردوه ده ق وه ک خوئی و به بی له بهر چاوگرتنی واقع و دوور له بابه تیوون بخوئیژیته وه، و هه ولی دابه زانندن و پراکتیزه کردنی بدریت، له خودی خویدا فه راموش کردنی توانا هزریه کانی مرؤفه.

ئه وهی له مرؤدا به دی ده کریت، له خویندنه وه و هه لسه نگانندی تیگه یشتنی سه له فیانه دا بو ئاین و ده قه کانی، پتر له لایه نه سیاسیه که ی و په هه نده ئابووری و مادیه بهر ژه وه ندگه راکانیدا کورت ده کریته وه، یان بریتی یه له گه رانه وه یه کی میژوو بیانه ی هاتنه ئارایه وه، لیکنانه وهی میژوو بییش له دنیا ی ئیمه دا دووره له په خنه و شیکاری و لیکنانه وهی زانستیانه، به لکو ئه میس هه ر سیاسیا نه په فتاری له گه لدا کراوه.

میژووی فیکر و شارستائیتی ئیسلامی، چه ندین په وت و ئاراسته ی جیاواز سه بارهت به مامه له کردن له گه ل ئه قل و لیکنانه وهی فیکریدا له خوده گریت، ئه مه ش ئاماژه یه کی ئاشکرای ئه وه یه که ده ق توانای له خوگرتنی چه ندین لیکنانه وهی جیاواز و له یه کنه چووی هه یه. وه کچوئن له هه مان کاتدا به لگه یه له سه ر ئه وهی هه ر کاتیک گروویک یان کۆمه لگه یه ک بیانه ویت ده قه کانی ئاین چالاکانه به پینه ناو کایه زیندووه کانی ژیا نه وه، ناچار به لیکنانه وهی ئه قلی و به کار بردنی قوولی هزریی ده بییت.

هه ر بویه که سه رده می سه ره له دانی ئه و ئاراستانه ی که م تا زور له لیکنانه وهی ده قدا بایه خیان به ئه قل داوه، سه رده میکن یان چه ند سه ده یه کن لیوانلیو له دا هینان و چالاکی و گۆرانکاری.

که واته لیره وه ده گه یه نه ئه و راستیه فیکریی و بابه تیه ی که بریتیه له وهی هه ر کاتیک بخوازیت به کاره پینانی ده ق به ره هه م و کاردانه وه و شوینه واری هه بییت، به ناچار یی ده بییت به پرؤسه ی ئه قلکاریدا گوزه ربکات.

بهشی یه‌که‌م: چه‌مکی ئەقل له فیکری ئیسلامیدا

باسی یه‌که‌م: ئەقل له فەلسەفە و تەسەوفدا

بالاترین و نازادترین جوړی چالاکی ئەقلی له‌میژوووی فیکرو شارستانی‌ه‌تی ئیسلامیدا، لای فەیلە‌سووفە‌کان و سوڤییه‌کان به‌دی ده‌کریت. به‌وه‌دا که ئەوان نه‌ک ته‌نیا ئەقلیان کردۆته پتوهری ده‌ق، یان ئەقلیان کردۆته سه‌تته‌ر، به‌لکو به‌چه‌شنیک ئەقلگه‌راییان نه‌جامداوه که هه‌ندی‌کجار واهه‌ست ده‌که‌ین کار و به‌ره‌مه‌کانیان کتومت فەلسەفین نه‌ک ئاینی ((نابیت ئەوه له‌یادبکه‌ین که فەیلە‌سووفە‌کان گرنگترین نوپه‌ری شه‌پۆله ئەقلیه‌که‌ن، پووناکبیرییه‌که‌شیان بریتیه له پووناکبیرییه‌که‌سه‌ر به‌زانستی پيشینه‌کان (علوم الأوائل)ه، که بریتین له‌و زانستانه‌ی له‌باشترین حاله‌تدا ته‌نیا به‌هایه‌کی لاوه‌کیان هه‌بووه، ئە‌گه‌ر له‌ژینگه ئیسلامیه‌که‌دا په‌ته‌که‌رانه‌وه)). ١

سه‌باره‌ت به‌پاده‌ی به‌یاخدا‌ن به‌ئەقل لای فەیلە‌سووفە ئیسلامیه‌کان، پاشا‌کاوانه ده‌گوتیت ((شایانی ناگاداربوونه که فەیلە‌سووفە ئیسلامیه‌کان به‌شیوه‌یه‌ک فراوان‌کارییان کردوووه له‌به‌کاره‌یتانی چه‌مکی ئەقلدا که لای قوتابخانه ئیسلامیه‌کانی دیکه وینه‌ی نیه)) ٢

پتویسته لیره‌دا ئەوه بلیم که باسکردنی ئەقل لیره‌دا له‌ دوو قوتابخانه یان ئاراسته‌دا له‌ناو یه‌ک ته‌وه‌ردا، له‌به‌رئه‌وه نیه که هه‌مان تپروانینیان بۆ ئەقل هه‌یه به‌لکو له‌و سۆنگه‌یه‌وه‌یه که به‌راورد به‌ قوتابخانه‌کانی دیکه نازادیی زیاتریان به‌ئەقل و پڕۆسه‌ی بیره‌کردنه‌وه داوه. له‌هه‌مان کاتدا له‌به‌رئه‌وه‌شه که له‌م توڙینه‌وه‌یه‌دا بواری ئەوه‌مان نیه فراوانتر له‌سه‌ریان بدوین. گه‌رچی لای سوڤیه‌کان مه‌به‌ست له‌ سوڤیگه‌ره فەیلە‌سووفه‌کانه لیره‌دا، له‌پال بایه‌خدا‌نیان به‌به‌کاره‌یتانی ئەقل، گرنگی زۆریشیان به‌مه‌سه‌له پۆحیه‌کان داوه، که ئەمه لای فەیلە‌سووفه‌کان که‌متر به‌دی ده‌کریت. لیره‌وه سوڤیه‌کان زۆر کاریان له‌سه‌ر بابه‌ته ده‌روونیه‌کان کردوووه، هاوړی به‌تپرامانی قولی فیکریی، که له‌پاستیدا هه‌وله‌ ده‌روونیه‌کانیشیان یان

١ - منجی لسو، اسلام الفلاسفة، الإسلام واحداً وفتعددًا، دار الطليعة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٦، ص ٧.

٢ - احمد محمود محمد عابد، العقل بين الفرق الإسلامية قديماً و حديثاً، دارالكتب العلمية، بيروت، ط ١، ٢٠١٢، ص ٣١٣.

تیرامانه رۆحیهکانیان که دهچنه خانهی هه دس و پرۆسه خه یالی و ئیستاتیکه قووله کانهوه، له بنه پرتدا هه ر سهر به خانهی فهلسهفه یان چالاکیه ئه قلیه کانن، له و پروانگه یه وه که ئه وان ئیجتیهادی ئه قلی و رۆحیهکان به جۆریک له جۆره کان پیکه وه ئاویتته کردوه.

ههروهها سۆفیگه ره ئیسلامیه کانیس، هاوشیوهی فهیلهسوفه ئیسلامیه کان، بۆ تیۆریزه کردنی ئایدیاکانیان، سودی زۆریان له ئاین و فهلسهفه کانی دیکه وه رگرتووه، له نمونهی فهلسهفه ی گریک و سۆفیگه ریی هیندی و فارسی.

له باره ی زۆریی که ناله کانی مه عریفه لای سۆفیگه ره فهیلهسوفه کان ((ئه وه راست نیه که له نیوان توڙه راندا باوه که ویژدان یان چاوی دل یاخود هه دس به ته نیا ئامرازی مه عریفه یه لای سۆفیه کان، چونکه پشکنینی ورد بۆ ئه وه رینمایمان ده کات که هۆکاری مه عریفه لای سۆفی له یه ک ئامراز یان یه ک (ملکه: توانا) دا کورت نایته وه)). ۳

پنویسته ئاماژه به و راستیهش بکهین که ئه و جۆره له مه عریفه که سۆفیگه ره فهیلهسوفه کان به گشتی پشتی پی ده به ستن، له ئاستیکی یه کجار قوولی ئه قلیی و دهروونی یان رۆحیشدا یه.

باسی دووهم: ئه قل لای گرووپه جیاوازه کان

مه به ست له گرووپه جیاوازه کان لیره دا، ئه و گرووپانه ن که له پال بایه خدانیا ندا به ئه قل، گزنگی زۆریشیان به دهق داوه، ههروهها سیمایه کی دیکه ی ئه مجۆره گروپانه ئه وه یه که به راورد به فهیلهسوف و سۆفیگه ره ئیسلامیه کان، که متر به فهلسهفه کاریی یان ئه قلکاریدا رۆچوون، و به راورد به وان زیاتر به لای ده قدا رۆیشتون. ئه وانیش بۆ نمونه بریتین له ئه شعهریه کان و ماتریدییه کان و موخته زیله کان.

زۆربه ی ئه و مشتومره درێژانه و ورده کاریانه ی له بابته کانی عه قیده ی ئیسلامیدا بوونیان هه یه، و چه نیدین کتیبی گه وره یان به ره مه ئیناوه، و له لایه ن کۆمه لێک له گه وره زانایانی ئیسلامه وه نوسراون، بۆ ئه م گروپانه ده گه رینه وه، که به گشتی له ژیر ناوی (موته که لیمه کان) دا پۆلین کراون، واتا ئه و زانا و بیریارانه ی به زانستی که لامه وه سه رقāl بوون.

ئه وانه ی له م نیوه نده دا زیاتر بایه خیان به ئه قل و پرۆسه ی ئه قلکاریی داوه، بریتین له موخته زیله کان، که له کاتی تیکگی رانی ئه قل و ده قدا، ئه قلیان له پیشتر داناوه ((موخته زیله کان ئه وانن که گوزارشتیان له ئاراسته ئه قلیه که کردوه له بیرکردنه وه ی ئیسلامیدا به بی گومان، نه ک ته نیا له به ره ئه وه ی که به له لگه ی

ئهقلی بهلگهسازییان بۆ ئه و بیروباوهپانه کردوو که لهدهقهوه وهگرراون، بهلکو لهبهرئهوهی بهرادهیهک متمانهیان به ئهقل بووه که ئهگرهاتو دهق به ئهقل ناکۆک بوو، بهلگه ئهقلیه که زال بکه و پهنا بهنه بهر تهئویلی دهقه که بۆ لابرندی ناکۆکیه که، لهبهرئهوه پریازه که ی خۆیان لهسه رپوانینی ئهقلی بنیادناوه، خاوهنی ئه و فزلهشن که لهسهرتای ئه و مسوولمانانه و هه که ئهقلیان بۆ پینگهیهک بهرزکردۆتهوه که بپته سهراوهیهک بۆ مهعریفه ی ئاینی)). ٤

شایانی باسیشه ئیمه ی کوردی مسوولمانی شافیعی مهزهه ب، لهرووی عهقیدهوه بیروباوه پمان ئهشعهرییه، واته سه ر بهیهکیک لهم گرووپه کهلامیانیه که ههولێ لیکدانهوه و سهلماندنی بابهتهکانی بیروباوه پری ئیسلامییان به بهلگه ی ئهقلی داوه، لهپال بهلگهکانی قورئان و فهرموده و بۆچوونی زانایاندا. واتا ههولێ گونجانندی بهلگه ی ئهقلی و بهلگه ی نهقلییان داوه. (بهلگه ی نهقلی: ئه و بهلگانه که لهپینگه ی گواستنهوهوه دهگه نه لامان، واته بریتین له دهقهکانی قورئان و فهرموده بهپله ی یه کهم).

بەشى دووهم: چەمكى ئەقل لە تيروانيني سەلەفیدا

باسى يەكەم: ئەقل لە رابوونى ئىسلامیدا

مەبەست لە رابوونى ئىسلامى ئەوئەيە كە بەزمانى عەرەبى پىي دەگوتريت (الصحة الإسلامية)، ئەم زاراوئەش بۆ گروپ و بزاقە ئىسلامىە نوئەكان بەگشتى بەكاردیت، گوايا بەئاگا هاتونەتەو و پابوون، چى دىكە لە خەوى غەفلەتدا ناژين و دلسۆزانە و بە ئاگايەو ئەينەكەيان نوئ دەكەنەو و خزمەتى دەكەن و دەيگەيەنن (واتە بانگەواز دەكەن).

هەرچەندە رابوونى نوئى ئىسلامى لەبنەرەتدا ريشەكەى كۆنترە لە ئىخوان موسلىمين، بەلام بەشپۆه تيؤريزەكراو و بەربلاو وچالاكەكەى لەوئە دەست پى دەكات، واتە لە كۆمەلى ئىخوان موسلىمينەو كە حەسەن بەننا دامەزرينەرەتى و لەسالى ۱۹۲۸ رايگەياندوو.

ئەوئە لەم ئۆنەندەدا و سەبارەت بەم بزاقە ئىسلاميانە، واتە دەربارەى رابوونى ئىسلامى، ماىەى ئامازە پىكردن بيت، لە پوانيناندا بۆ پرسى ئەقل بەشپۆهەكى تايەت، برىتتە لەوئە كە ئەم بزاقانە لەبەركارهينانى ئەقلدا تەنيا ئامانجى بەرژەوئەندگەرانه و پراگماتيكيانەيان هەيە، واتە پروسەى ئەقلكارىي و زانستەكانى سەردەمىش تەنيا بۆ پاساودانەوئەى بيروباوەرەكانى خۆيان بەكاردەهينن. دەكرىت بلىين نەك هەر بەپىچەوانەى موعتەزىلەكانەو دەقيان بەسەر ئەقلدا زال كردوو، بەلكو لەراستيدا لە ناچاريداو وەك ئامرازىكى پاساودەر ئەقل بەكاردىنن.

هەربۆيە لەم ئۆنەندەدا بەردەوام گىرۆدەى پارادۆكس دەبن، لەو پرووئە كە ئەوان لەلايەكەو دەق بەپىرۆز رادەگرن و لە تەفسىر و تەئويل دەپيارىزن و دورى دەخەنەو، لەلايەكى دىكەشەو گوايە خۆيان و ئاينەكەيان تاكە سەرچاوى راستەقىنەى ئەقل و فەلسەفە و زانستن لەو پوانگەيەو كە مومكىن نيە پروسەى ئەقلكارىي و فەلسەفە و زانست لە راقە و تەئويل بەدووربن. هەولئى سەرەكيايان خۆگونجاندى

زۆره ملیانیه له گه ل هه موو به رهه م و داهینراویکی نوئی زانستی و فیکریدا، له ترسی ئه وهی به دوکه وتو له کاروانی پیشکته وتنی زانست و مه عریفه هه ژمار نه کرین، له کاتیکدا که ده قه پرست و که لتورگه راو پابردوخوازی راسته قینه ن.

ئهم هه لویسته خوگونجینه رانه یان ناچار یکردون به راورد به وانیه له نیو ئیسلامیه کاندایه گشتی به (سه له فی) ناوده برین، که میک کراوه ترو لیبوردته تر بنوین، که رچی ئهم کراوه یی و لیبوردیه به که م و کاتیه یان ته کتیکه نه ک ستراتیژه، ئامرازه نه ک ئامانج، خوگونجینه رانه یه نه ک وه ک پرنسیپ.

ئه که رچی بو خوگونجاندن له گه ل واقیعداو هه لکردن له گه ل خه لکه که به گشتی له سه له فیه کان باشترن، به لام له بنه رته تدا هاوشیوهی ئه وان ده قه گه راو پوا له تپارین. له به رئه وه یه گه ر به دیویکدا له پوا له تدا باشترن، به لام له جه وه ره دا سه له فیه کان هه لویسته که یان پوونترو راستگویانه تره، له هه مانکادا سه له فیه کان هه ولی تیکه لکردنی زۆره ملیانیهی ئه و بابه تانه به ئاینه که یان ناده ن که له بنه رته تدا نا ئاینین. هه لویسته دوفاقیه کانیشیان له وته کانی بانگخوازیکی دیاری وه ک یوسف قه رزاویدا بو نمونه به پوونی ده رده که ویت.

له کۆتایی ئهم باسه دا ده مه ویت به کورتی بلیم، باسکردنی ئیمه له م توئیژینه وه ییدا سه باباره ت به چه مکی ئه قل له تپروانینی سه له فیدا، له راستیدا کۆی رابونی ئیسلامی و سه رجه م گروه ئیسلامیه کان ده گرته وه، له و روانگه یه وه که له بنه رته تدا هه مویان نه ک ته نیا ده قی قورئان و فه رموده، به لکو میژو و که لتوریش به پیرۆز ده زانن، و هیچ جو ره تیۆر و لیکنده وه یه کی زانستیانه ی هیچ یه کیک له زانسته نوئیه کانی سه رده میان قه بوول نییه. واته ده یانه ویت ئاین ته نیا له رپگه ی ده قه کانی وه لی بکو لرتیه وه، و ئه و ده قانه له ناو یه کتردا به زۆره ملی بکرین به پاسا و بو یه کتر، ته نیا بو ئه وه ی له ده ق نه یه نه ده ره وه و پووه و زانست و لۆژیکی ئه قل و پیدراوه کانی واقیع روو وه رنه چه رختین.

باسی دووم: ئه قل له تپروانینی سه له فیدا

ئه رکی ئه قل له تپروانینی سه له فیدا بریتیه له توانای تیگه یشتنی رووکه شان له ده ق، له باشترین حاله تدا راقه و پوونکردنه وه ی ده قه که وه ک خو ی، واته دورو دابراو له ته ئویل خویندنه وه ی راسته قینه ی زانستی. ئه رکی ئه قل له م نیوه نده دا هینانه وه ی پاسا وه بو ده ق، پشتگیریکردنی ده قه به پوونکردنه وه ی رووکه ش و راسته وخو ی ده قه کان، به رازاندنه وه ی دیوی ده ره وه، و قایمکردنی زیاتر ئه و شورایانه ی نا هیلن ناوه وه بینین، و رینگرتنی زۆرتتر له گه یشتن به مه به ست و مه رامی جه وه ریانه ی ده ق.

ئه گه ر لیره دا پیرسین ئه مجۆره تیگه یشتن و مامه له یه له بنه رته تدا له چیه وه ها تووه و له کو یوه سه رچاوه ی گرتووه، روبه رو ی وه لامیکی سه یر ده بینه وه، که بریتیه له وه ی له مانای وشه ی ئه قل له رووی فه ره نه گی

زمانه وه هاتووه، لهو روانگه‌یه وه که واتاکانی وشه‌ی ئه‌قل له فرهه‌نگه‌یه وه به‌مانای (رێگرتن و به‌ستنه‌وه) هاتوون. رێگرتن له‌وه‌ی له‌سنوری روکه‌شی ده‌ق لاب‌دات، و به‌ستنه‌وه‌ی له‌وه‌ی له‌سنوری بینه‌زای ده‌ق دهرنه‌چیت!

با له‌مباریه‌وه ئاورپیک له فرهه‌نگه‌کانی زمانی عه‌ره‌بی بده‌ینه‌وه، بزانی‌ن ریشه‌ی چه‌مکی (عقل) به‌چ مانایه‌ک هاتووه:

((عقل - عقلاً: شته‌کانی له حه‌قیقه‌تی خۆی‌اندا ناسی.

عقل - الغلام: کوره‌که ئاقل بوو، بێگه‌یشت و شته‌کانی له‌یه‌که‌تر جیا‌کرده‌وه.

یقال: ما فعلت هذا مذ عقلت: ده‌گوت‌ریت: ئه‌مهم نه‌کردوو له‌وه‌ته‌ی ئاقل بووم.

عقل البعير: مه‌چه‌کی ده‌ستی هینایه‌وه لای قوڵی و به (عقال) به‌یه‌که‌وه‌ی به‌ستنه‌وه بوئه‌وه‌ی له‌سه‌ر سنگ بینه‌یته‌وه.

عقل الرجل: قاچی له قاچی ئالاند و خسته‌یه سه‌ر زه‌وی.

عقل فلاناً عن حاجته: حبسه‌ عنها: رێگری له فلان کرد له ئه‌نجامدانی پتویسته‌یه‌که‌یدا)) ٥.

له فرهه‌نگی زماندا به‌مانایانه‌ش هاتووه:

(الحبس: به‌ندکردن) (المسك: رێگری‌کردن)، (الحصن الملقأ: قه‌لاو په‌ناگه) (الحجر: رێگرتن) (العلم: زانست) (الفهم: تێگه‌یشتن) (التمييز: جیا‌کردنه‌وه‌ی باش و خراپ) (الإدراك: تێگه‌یشتن له‌رووی ته‌مه‌نه‌وه کاتیک منداڵ ئه‌قلی به‌شته‌کان ده‌شکیت)، العلم تێگه‌یشتن و خوراگری و دانبه‌خو‌داگرتن له هه‌لچوون و تو‌ره‌ی، (نهیة - رێگر): له‌به‌رئه‌وه‌ی به‌وه‌ کۆتایی دیت که فه‌رمانی بێ‌کراوه و له‌وه تیناپه‌ریت. ٦

شایانی باسه‌ ئه‌و ماناو به‌کاره‌ینانانه‌ی قورئان سه‌باره‌ت به‌ چه‌مکی ئه‌قل، هه‌موویان له ریشه‌ زمانیه‌که‌یانه‌وه وه‌رگیراون، که به‌گه‌شتی مانای رێگری‌کردن و سنوردانان ده‌گه‌یه‌نن، واته‌ ئه‌قلیک که له‌سنوری ده‌ق دهرنه‌چیت، له‌بکه‌و ماکه (امرونی) لانه‌دات. واته‌ ئه‌قل له‌قورئاندا ته‌نیا بو‌ درک‌کردن و تێگه‌یشتنه‌ له ده‌ق (له وه‌حی)، له‌پیناو لانه‌دان لێی و نه‌بوونی سه‌ره‌پچی، ئامرازیکه‌ بو‌ خو‌گرتنه‌وه و سنوردانان.

هه‌میشه‌ له‌کاتی باس‌کردنی رۆلی ئه‌قل له ئیسلامدا، و پرۆسه‌ی ئه‌قلگه‌راییی، و ئازادیی ئه‌قل، مسو‌لمانان

٥ - المعجم الوسيط، الجزء الأول والثاني، قام باخراجه ابراهيم مصطفى، احمد حسن الزيات، حامد عبدالقادر، محمد على النجار، دار الدعوة، استانبول- تركيا، ١٩٨٩، ص ٦١٦. هه‌روه‌ها پروانه فرهه‌نگی (المنجد)، لويس معلوف، چاپی سیو پینج، انتشارات اسلام، تهران، ١٣٧٩، ص ٥٢٠-٥٢١.

٦ - الدكتور مزهر شعبان الفهداوي، حجة العقل عند الأصوليين، دار النور المبين، عمان- الأردن، ٢٠١٦، ص ١٩-٢٣. ئه‌م مانایانه‌ی له فرهه‌نگه‌یه‌که‌وه به‌رته‌یه‌کانی زمانی عه‌ره‌به‌یه‌وه وه‌رگرتوووه، وه: معجم مقاييس اللغة ي ابن افراس، قاموس المحيط ي الفيروز أبادي، و تهذيب اللغة ي ازهری.

به لگه به وه دههینه وه که ئەو فرمانانهی دارپژراوی وشه ی ئەقلن و به کارهینانی ئەقل دهگه یه نن، وه ک (تعقلون، یعقلون، یعقلها، نعقل....)، له قورئاندا ۴۹ جار هاتوون، له کاتیکدا هه رکه سیک ئاشناییه کی که م و گشتی به شیواز و سیاقی ئەو به کارهینانانه هه بیته، به پروونی بۆی ده رده که ویت که هه مویان به گشتی به مانا فهره نگیه زمانیه که به کارهاتون که وه ک ئاماژه مان پیکرد ئه ویش بریتیه له پینگرتن و سنور بۆ دانان.

سه بارهت به مامه له ناواقیعی و ئایدیۆلۆژییه له گه ل ئەقلدا که له خویندنه وهی که لتوردا ده رده که ویت، د. برهان غلیون ده لئ: ((لێکۆلینه وه له که لتور له ریگه ی دابرینه وه له کیشه کانی کۆمه لگه و میژوو، و لێکۆلینه وهی ئەقل و ئەقلانیتهت دابراو له سیاقه که لتوری و فهره نگیه که یان، لێکۆلینه وه له ئاین دابراو له مملانیتهی کۆمه لایه تی و نه ته وه یی، مه رجیکه بۆ ملکه چکردنی هه مویان بۆ یه ک لۆژیک، که بریتیه له و لۆژیکه ئایدیۆلۆژییه ده یه ویت له میانی هه موو ئەوه ی ئه نجامی ده دات له شیکاری ئەقلیانه، دروستی پێشه کی و بریاره پێشوه خته کانی خو ی بچه سپینت)). ۷

کو ی ئەو هه ولانه ی له ئەقلی سه له فیدا بۆ ته سککردنه وه ی پرۆسه ی ئەقلکاری و له قابلدانی ده دریت، ئامانج لئی پاریزگاریکردنه له جوړه ئیمانیک که پیمان وایه له به رده م چالاک و ئازادی راسته قینه ی ئەقلدا ده که ویته مه ترسییه وه ((کیشه ی گه وره ی ئیمانی دینی ئەوه یه که ئیمان وه ک خودی مه عریفه سه یرده کات، نه وه ک شیوه یه ک له شیوه کانی ده ره نجامگیری له مه عریفه، ئیمان که ده که ویته زه مینه سازی بۆئه وی جیگای مه عریفهت بگریته وه، ئیتر ناچار ده بیته خو ی له هه موو تیزیکی عه قلانی پاریزیت، ئیمان تا ئەو شوینه ی بوونی خو ی ده خاته ژیر پرسیاره وه، ئیمانیک ترسناک نییه، تا به دووی سه لماندنی خویدا یه، به میتۆده زانستی و فه لسه فی و پۆحییه کان، به گه رخره ی بیرکردنه وه و پامانه، به لام کاتیک خو ی وه ک تاکه مه عریفه ی راسته قینه ده بینیت، ئیتر ده بیته ترسناک)). ۸

ئیمه لیره دا له مانا و به کارهینانانه کانی قورئان بۆ چه مکی ئەقل دواین، سه باره تی به ده قه کانی فه رموده ش، ئەوه ی مایه ی تیرامانه ئەوه یه که زانایانی ئیسلام به رده وام ده لێن ئەو فه رمودانه ی باس له گرنگی ئەقل ده که ن هه مویان به گشتی لاوازن، واته له مرۆوه وه تاکه فه رموده یه کی به هیزی راسته قینه که به دروست (صحیح) ناوده بریت، به دی ناکه یین.

۷ - برهان غلیون، اغتیاال العقل، مكتبة مدبولي، القاهرة، ط ۳، ۱۹۹۰، ص ۳۱۰.
۸ - به ختیار عه لی، مه عریفه و ئیمان، (به ختیار عه لی، هیمن قه رده اغی)، ئەندیشه، ۲۰۱۲، ۴۹.

سه رچاوه کان

منجی لسود، اسلام الفلاسفة، الإسلام واحداً وفتعددًا، دار الطليعة، بيروت، ط ١، ٢٠٠٦.

احمد محمود محمد عابد، العقل بين الفرق الإسلامية قديماً و حديثاً، دارالكتب العلمية، بيروت، ط ١، ٢٠١٢.

القاضي الدكتور أحمد الحريثي، المعتزلة والأحكام العقلية و مبادئ القانون الطبيعي، بيت الوارق، بغداد، ٢٠١١.

الدكتور مزهر شعبان الفهداوي، حجية العقل عند الأصوليين، دارالنور المبين، عمان- الأردن، ٢٠١٦.

برهان غيلون، اغتيال العقل، مكتبة مدبولي، القاهرة، ط ٣، ١٩٩٠.

المعجم الوسيط، الجزء الأول والثاني، قام باخراجه ابراهيم مصطفى، احمد حسن الزيات، حامد عبدالقادر، محمد على النجار، دار الدعوة، استانبول- تركيا، ١٩٨٩.

بهختيار عهلی، مهعريفه و ئيمان، (بهختيار عهلی، هيمن قه ره داغی)، نه نديشه، ٢٠١٢.